

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

مجلة كلية الإلهيات في جامعة بينكول

Bingol University
Journal of Theology Faculty

ISSN: 2147-0774

Sayı: 11 | Yıl: 2018/1

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (BÜİFD), yılda iki kez (25 Haziran/25 Aralık) basılı yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir.

Bu dergi ulusal TR DİZİN, İSAM, İDEALONLİNE ve ASOS veri indeksleri ile SOBİAD atf dizin tarafından taranmaktadır.

BÜİFD dergisinde yayımlanan yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup, izinsiz kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

Büyük Selçuklular Öncesi Kelam Ekollerine Genel Bir Bakış*

İlhan BARAN**

Geliş Tarihi: 21.09.2017, Kabul Tarihi: 30.10.2017

Öz

Hz. Peygamber devrinde ve siyasi istikrarın güçlü olduğu sonraki dönemde Müslümanlar arasında itikâdî bir ayrışma söz konusu değildir. Hz. Ali döneminde gerçekleşen Tahkim olayı ilk itikâdî farklılaşmayı sergileyen Haricilerin doğmasıyla sonuçlanmıştır. Bu harekete bir tepki olarak da ircâ fikri neşet etmiştir. Söz konusu konular, süreç içerisinde siyasi bağlamından kopmuş ve farklı İslam coğrafyalarındaki ilim meclislerinde tartışılmaya başlamıştır. Öte yandan yeni fethedilen yerlerde karşılaşılan dinler ve felsefi akımlar, Müslümanları, Selef'in kullanmadığı farklı argümanlar kullanmaya zorlamıştır. Ayrıca onların gündeminde olmayan birçok tartışmayı da içlerine taşımıştır. Bunlardan olan "müteşâbih ayetler" ve "kelâmullah" konuları, akli, nassa önceleyen Mutezile ve literal okuyucu Hanbelîler gibi fırkaların birbirinden kalın çizgilerle ayrılmasına neden olmuştur. Önderleri Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra daha da katılan Hanbelîlerin ifadelerinde tecsim ve

* Bu makale, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı'nda yapılan "Büyük Selçuklu ve Eyyubiler'de Siyaset Eksenli Sünni Faaliyetler" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, (ilhanbaran21@hotmail.com).

teşbihe varmaları, Mutezile'nin ise akılcılıkta aşırıya kaçıp "aklî şariat" söylemini geliştirmesi, Eş'ariyye ve Mâtûridiyye adlarıyla Ehl-i Sünnet'i temsil eden vasat iki ekolün ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Eş'ariyye'nin, Mâtûridiyye'nin aksine merkez İslam coğrafyasında doğması ve Mutezile ile yoğun mücadelesi onu ön plana çıkarmıştır. Eş'ariyye ve Mutezile arasındaki etkileşim, onların da müteşâbih ayetleri tevil etmesiyle sonuçlanmıştır. Bunun neticesinde Hanbelîlerin düşmanlığını celp etmiş ve baskıya maruz kalmıştır. Fakat Nizamülmülk ile birlikte Büyük Selçuklular tarafından desteklenecek Eş'arîler, Hanbelîlerle zaman zaman çatışmaların yaşandığı Ehl-i Sünnet'i temsil mücadelesi içine girerek onlara galebe çalacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, , Kelâmî Ekoller, Mutezile, Eşârîlik, Hanbelîlik, Büyük Selçuklular.

An Overview of the Sects of the Kalam before Great Seljuks

Abstract

During the time of His Holiness Muhammad and the following period of strong political leadership, there were no disintegration between the Muslims based on faith. With the event of Arbitration (Tahkim) that occurred in the period of His Holiness Ali, the first differentiation in faith was born with the Kharijites. As a reaction to this movement, the idea of execution (icra) came into existence. These ideas alienated from their political context in time and began to be discussed in the scientific assemblies in different Islamic lands. On the other hand, religions and philosophical movements encountered in the newly conquered lands forced Muslims to use different arguments that predecessors did not use. They also conducted several discussions that were not on the agenda of predecessors. The topics of "cognate verses" and "the word of God" have led to the separation of the parties such as Mutezileh that prioritized mind before dogma and Hanbelis who were literary readers with permanent lines. The approach of Hanbelis, who hardened after the death of their leader Admed bin Hanbel, towards embodiment and similitude, and excessive rationalism of Mutezile who developed the rhetoric of "rational sharia," led to the development of two mediocre schools that represented the followers of Sunnah under the names of "Esharriyah" and "Maturiddiyah." The fact that Esharriyah was born in central Islamic lands and its struggle against Mutezile made it more prominent. The interaction between the Esharriyah and Mutezile in the process resulted in their transliteration of the cognate verses as well. Thus, it made Hanbelis an enemy and they received a pressure from the Hanbelis. However, the Eshariyah were supported by Nizam al-Mulk and Great Seljuks and started a struggle to represent the followers of Sunnah where they had to fight the Hanbelis and prevail.

Keywords: History of Islamic Sects, Kalami schools, Mutezile, Eshariyah, Hanbelism, Great Seljuks.

GİRİŞ

Büyük Selçuklular'dan önce hüküm süren Samanoğulları Devleti'nde yaşayan Türkler arasında yayılan İslam, Sünnî İslam'dı.¹ Oysaki Samanoğulları'nın Fars kökenli olmalarından ötürü Şiîliğe temayül göstermeleri beklenmekteydi. Fakat onlar Sünnî İslam'ı yaymaya gayret etmiştiler. Zira bu devletin hükmettiği coğrafyada yaşayan Türkler, Sünnîlik üzerinden İslam ile tanışmışlardı. Öte yandan bu devletin fakihleri, Semerkant'ta doğan ve faaliyet gösteren Ehl-i Sünnet önderlerinden İmam Mâturîdî'nin² etki alanındaydı. Zaten Türklerin göçebelik üzerine kurulu yalın hayat tarzlarına uyan da Şiîliğin aksine, karmaşık bir din anlayışı sunmayan Sünnîlikti. Toplum olarak yeni Müslüman olmalarından ötürü de gerek İslam'ın gerekse Sünnîliğin ateşli savunucuları oldular. Bu nedenle Sünnî olmayan bir hükümdarı kolay kolay kabul edemezlerdi. Nitekim öyle de oldu. Nasr b. Ahmed es-Sâmânî, İsmâîlîliği benimsediğinde Türk askerler onu tahtan indirdi.³

Selçuklular, hicri dördüncü asrın son çeyreğinde yaşanan kalabalık ve otlakların azlığından Türkistan bozkırlarından çıkıp İslam diyarına doğru hareket ettiler. İlk dönemlerde Maverâünnehir'e yerleşen Selçuklular,⁴ burada İslam dini ile şereflendiler. Söz konusu bölgede hüküm süren Samanilerin mezhebi olan Hanefîliği ve Mâturîdî Sünnîliği benimsediler.⁵ 375/985 yılında Cend şehrinde Mâverâünnehir'in diğer bölgelerine göçmek zorunda kaldıklarında, kondukları bölgelerdeki fikir hareketlerin etkilendiler⁶ ve Samanoğulları Devlet'inde güçlü olan Sünnîliğin savunucuları oldular.⁷ Bu

- 1 Edward Braun, *Târîhü'l-edebe fi İrân mine'l-Firdevsî ile's-Sâdi*, çev. İbrahim Emin eş-Şevâribî, (Mısır: Mektebetü's-Sakafetü'd-Diniyye, trz.), 211.
- 2 Ebû Muhammed b. Adulkadir b. Muhammed el-Karşî el-Hanefî b. Ebi'l-Vefâ, *el-Cevâhirü'l-mudâie fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettah Muhammed el-Huluv, (Cize: Daru Hecer, 1993), 3: 360.
- 3 Bkz. Nizamülmülk et-Tûsî, *Siyâsetnâme*, çev. Yusuf Bekkâr, (Amman: Mektebetü'l-Üsretü'l-Ürdüniyye, 2012), 253-258.
- 4 Ebû Bekir Necmüddin Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr fi târîhi'd-devleti's-Selcûkiyye*, çev. İbrahim Emin eş-Şevâribî-Abdünnaim Muhammed Hasaneyn-Fuad Abdülmü'ti es-Seyyâd, (Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Sakâfe, 2005), 145.
- 5 Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Târîhü'l-Türk fi'l-Asye'l-vustâ*, çev. Ahmed Said Süleyman, (Mısır: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1996), 127.
- 6 Kışın Nur Buhârâ, yazın ise Suğdu Semerkant'a konmaları onları Sünnîliğin iki önemli merkezi Semerkant ve Buhârâ etrafında yaşamalarını sağlamıştı. (Bkz. Râvendî, *Râhatü's-sudûr*, 145.)
- 7 Barthold, Selçukluların Hanefîliği, bu mezhebin hakim olduğu Sâmaniler'den aldığını, Karahanlılar'dan çok daha fazla Sünnîliği savunduğunu ve Hanefîlik konusunda mutas-

durum onların devletleştikten sonra güttükleri politikalarda da etkili oldu. Bu nedenle Selçukluların söz konusu dinî-mezhebî politikalarını anlamak için öncesinde yaşanan gerek teopolitik gerekse kelâmî mezhep hareketlerini incelenmenin zorunlu olduğu kanaatindeyiz. Fakat bir makalenin sınırlarını aşacağı endişesi ve yeterli derinliğin sağlanamayacak olması yukarıda dile getirilen mezhep hareketlerinin iki ayrı makale şeklinde ele alınmasını uygun kılmaktadır. Biz de bu çalışmamızda Büyük Selçuklular öncesi kelâmî mezhep hareketlerini genel hatlarıyla ele almaya çalışacağız.

1. İSLAM TARİHİNDE SİYÂSÎ SÂİKLERE BAĞLI İTİKÂDÎ ALANDAKİ İLK AYRIŞMALAR

Gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse vefatından sonraki siyasi istikrarın güçlü olduğu dönemde sahabe neslinin kelâmî konuları tartışıklarına ve Kur'ân'ın müteşâbih âyetlerini yorumlayıp tevil ettiklerine dair bir veri bulunmamaktadır. Onlar, Allah'ın zâtı veya sıfatlarıyla ilgili herhangi bir fikir belirtmemiş, Müslüman bireyin örnek kimliğini oluşturan ameli ve ahlaki konularla ilgilenmişlerdir. Bu doğrultuda da içtihatları ameli konularla sınırlı kalmıştır. Ne var ki Hz. Osman'ın katledilmesiyle Müslümanlar büyük bir sarsıntı yaşamış, bu hâdise, sonraki birçok olay ve tartışmanın zincirleme reaksiyonuna sebebiyet vermiştir. Siyasi saiklerle gerçekleşen olaylar, itikâdî tartışmaların yaşanması ve kelâmî ekollerin doğmasıyla sonuçlanmıştır. Hz. Osman'ın katlinin hemen ardından Hz. Ali'ye biat edilse de olaylar durulmamıştır. Bir taraftan Hz. Aişe, Talha ve Zübeyir ona karşı çıkarken, Muaviye ve taraftarları da valisi olduğu Suriye'de başkaldırmıştır. Sonuçta Müslümanlar arasında Cemel⁸ ve Sıffin adıyla iki savaş yaşanmıştır. Tüm bunlara rağmen İslam toplumunda siyasi ayrılıklıkların dışında itikâdî bir farklılaşma görülmemiştir. Ne var ki Hz. Ali ve Muaviye ordularının karşı karşıya geldikleri Sıffin Savaşı'nda yenilmek üzere olan Muaviye ordusunun, mızraklarının ucuna Kur'ân sayfalarını takmaları ve bununla da Kur'ân'dan bir çözüm bulunması gerektiğini ima etmeleri üzerine savaşın seyri değişmiştir. Hz. Ali'nin ordusunda bulunan bir grup, onun, bu tutumun bir hile

sıp olduğunu ifade etmektedir. Barthold, *Târihü't-Türk fi'l-Asye'l-vustâ*, 127. Benzer ifadeler için Bkz. Braun, *Târihü'l-edebe*, 211.

8 Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001), 3:29; Ayrıca Cemel Vakası ve öncesinde yaşanan gelişmeler hakkında geniş bilgi için Bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, (Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 3:12-59.

olduğunu söylemesine rağmen ısrarla Kur'an'ın hakemliğine başvurulması gerektiğini söylemiş ve onu tahkime ikna etmiştir. Ebû Musa el-Eş'arî (42/663) ve Amr b. As'ın (43/664) hakem olarak belirlendikleri Tahkim olayı Ali'nin aleyhine sonuçlanınca da bu kez aynı grup, Kur'an'ın hakemliğini isterken iki insanın hakem olmasını, geliştirdiği "La hükme illa lillah" sloganıyla reddettiğini söyleyip Hz. Ali'nin safından ayrılmıştır. Tahkim olayına iştirak eden herkesi tekfir eden bu grup, ana bünyeden ayrılan ilk fırka olan Haricileri oluşturmuştur.⁹ Bu olayların (Müslümanın Müslümanı öldürmesinin) bir uzantısı olarak büyük günah meselesi, Müslümanların gündemini meşgul etmeye başlamıştır. Hz. Ali'den ayrılan Hariciler, büyük günah işleyeni tekfir etmiş¹⁰, böylece ilk itikâdî farklılaşmaya da neden olmuştur. Müslümanların tekfir edilmesine tepki olarak kimi inananlar, onların akibetlerinin nasıl olacağını bilmediklerini, ahiretteki durumlarını Allah'a ırcâ ettiklerini/bıraktıklarını söylemiş ve Mürcie adıyla anılmaya başlamışlardır.¹¹

Bu tartışmalar süreç içerisinde siyasetten kopmuş farklı İslam coğrafyalarındaki ilim meclislerinde işlenmeye başlanmıştır. Bu meclislerden biri de tabiinlerin büyüğü Hasan Basrî'nin ders halkasıydı. Şehristânî'nin aktardıklarına göre Hasan Basrî'nin öğrencileriyle ders işlediği bir sırada yanına gelen biri, büyük günah işleyen bir kişi hakkında farklı görüşler olduğunu, kimisinin onu tekfir ederken kimisinin ise onu mümin saydığını söyleyip bu konuda onun görüşünü sorar. Bunun üzerine Vasil b. Atâ (131/748) hocası daha cevap vermeden büyük günah işleyen kimsenin küfür ve iman arasında bir konumda olduğunu söyleyip ders halkasından ayrılır.¹² Böylece etrafında toplananlarla birlikte Mutezile diye bilinecek mezhebin ilk nüvesini oluştururken bu ekolün beş ilkesinden biri olan "el-Menziletü beyne'l-Menzileteyn" esasını ona kazandırır.

9 Taberî, *Târih*, 3:101-106, 113-114; Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999), 1:61-64, 167; Abdulkâhîr b. Tâhîr el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, thk. İbrahim Ramazan, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 78-79; Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdulkarim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Kısra b. Salih Ali, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2011), 49, 134, 136.

10 Eş'arî, *Makâlât*, 1.168; Bağdâdî, *el-Fark*, 78-79; Şehristânî, *el-Milel*, 133,134.

11 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî el-Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, (Beyrut: Daru Sadır, 2010), 480-481,482; Sönmez Kutlu, "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları" *GÜÇİFD*, 2002, 1: 172.

12 Şehristânî, *el-Milel*, 76; Ayrıca Bkz. Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ, *Bâbu Zikri'l-Mu'tezile min Kitâb el-Münşe ve'l-Emel*, thk. Toma Arnold, (Haydarabad: y.y., 1316), 3-4.

Öte yandan Râşid halîfeler döneminden sonra iktidara gelen Emeviler, halîfenin seçiminde şuraya başvurmaya terk etmiş, halka, söz sahibi olmadıkları, yönetimin babadan oğula geçtiği baskıcı bir sistem dayatmışlardı. Ayrıca halka reva gördükleri zulmü de kendilerinin, Allah'ın yazdığı kadere göre hareket ettiklerini söyleyerek meşrulaştırmaya çalışmışlardı.¹³ Böylece ilk cebri fikirler bu sayede ortaya çıkmıştı. Tıpkı büyük günah meselesinde olduğu gibi bu fikirlere tepkiler gecikmemiş, Ma'bed el-Cühenî (80/699) ve Gaylân ed-Dımaşkî (105/723), insanların yaptıkları eylemlerde özgür iradeleriyle hareket ettiklerini söyleyerek¹⁴ Emevî yönetiminin, yaptıkları tüm yanlış ve zulümlerin yegâne sorumlusunun kendileri olduğunu dile getirmişlerdir. Nitekim İbn Kuteybe'nin aktardığı bir rivayete göre Hasan el-Basrî'nin yanına gelen Ma'bed el-Cühenî ve Atâ b. Yesâr "Ey Ebû Said, bu melikler Müslümanların kanını akıtıyor, mallarını alıyor ve alabildiğince zulüm yapıyorlar. Sonra da bu bizim yaptıklarımız Allah'ın kaderiyle tayin edilmektedir diyorlar." diyerek dert yakınmışlardır. Bunun üzerine Hasan el-Basrî "Allah'ın düşmanları yalan söylüyorlar." diyerek tepkisini ortaya koymuştur.¹⁵ Bunun yanında kaderi inkâr edenler, *Kaderiye* diye anılacak fırkanın ilk temsilcileri diye kaynaklarda yerini almışlardır.¹⁶ Aslında sadece kader ile ilgili fikirlerinden dolayı bağımsız bir ekol sayılamayacak ilk Kaderîler, süreç içerisinde Mutezile'nin beş ilkesinin en önemlisi olan ve insanın kendi eylemlerinin yaratıcısı olduğunu da ifade eden "Adl" esasının temellerini atmışlardır.¹⁷

2. KÜLTÜREL SÂİKLERE BAĞLI FARKLILAŞMALAR VE MUTEZİLE'NİN DOĞUŞU

Yukarıda bahsettiğimiz siyasi olayların etkisiyle gelişen kelâmî düşüncelerin yanında Müslüman olmayan toplumlarla gerçekleşen kültürel etkileşimler sonucunda vukû bulan itikâdî tartışmalar da mevcuttur. Müslüman-

13 Ali Sâmi Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, (Kahire: Daru'l-Meârif, trz.), 1:314.

14 Mezkur şahıslar ve faaliyetleriyle ilgili geniş bilgi için Bkz. Abdunnasır Süt, *İslam Düşüncesinde İlk Muhalifler Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımaşkî*, (Ankara: Fecir Yayınları, 2014), 54 vd.

15 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim el-Mervezî b. Kuteybe, thk. Servet Ukkâşe, (Kahire: Daru'l-Meârif, trz.), 441.

16 Şehristânî, *el-Milel*, 53; Bağdâdî, *el-Fark*, 25, 115; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. O - man ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, (Beyrut: Daru'l-Kitabî'l-Arabî, 1990), 6:201, 7:441.

17 Şehristânî, *el-Milel*, 74, 75-76.

ların fethettiği topraklara yerleşmesi ve oradaki İslam dışı dinî veya felsefî gruplarla etkileşiminin yanı sıra Arap olmayan birçok kavimden insanın İslam'a girmesiyle de Müslümanlar, daha önce fikir yürütmedikleri konular hakkında tartışmaya başlamışlardı.¹⁸ Hicri I. yüzyılın sonlarına doğru İslam fütuhâtı zirveye ulaşmış, İslam İmparatorluğu çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştı. Müslümanlar, Romalıların sekiz asırda fethettiklerinden daha fazlasını sadece seksen yıl gibi kısa bir sürede fethetmişlerdi. Bu büyük atılım Müslümanlar için yeni bir dönem başlatmıştı. Müslümanlar, daha önce genel itibarıyla karmaşık olmayan bir toplum yapısına ve hadari kültürden uzak bedevi bir hayat tarzına sahiptiler. Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetindeki nasları anlamada zorlanmıyor bu nedenle de tevil veya derin bir yoruma da ihtiyaç duymuyorlardı. Bununla birlikte 'Îmâre, hikmet/felsefi yönü bulunan kimi sahabilerin de olduğunu, ortamın uygun olmaması ve bu birikimlerini ortaya koymalarını gerektirecek sebeplerin azlığından ötürü söz konusu yönlerini çoğu kez göstermediklerini ileri sürmektedir.¹⁹

Arap yarımadasındaki yalın hayat tarzı İslam'ı anlamada etkili olmuş, naslar, dini anlamanın yegâne mihveri olmuştur. Ne var ki büyük fetihler sonucu Müslümanlar, hadari mirasa sahip, gelişmiş ve karmaşık bir fikir yapısı bulunan Hint, Pers, Mısır ve Yunan gibi kadim medeniyetlerin yanı sıra daha önce Romalıların hüküm sürdüğü Şam diyarındaki farklı kültürleri de barındıran yeni toprakların hakimi olmuştu. Artık sade, bedevi bir toplumun yerine yargıları ve problemleri çeşitlilik arz eden, karmaşık fikir yapısına sahip düşünürleri olan yeni bir toplumdandan/toplumlardan sorumluydular.²⁰ Müslümanların, böyle bir toplumun önderliğini yapabilmek için bu yeni durumu kavramaları ve oluşan yeni şartlara göre kendilerini uyarlamaları bir zorunluluk halini almıştı. Müslümanlardaki bu değişim, kaçınılmaz olarak dini anlatma ve anlamlandırmada da etkili olacaktı. Saf ve basit düşünce yapısına sahip Arap Yarımadası'ndaki ilk Müslümanlar sadece naslarla ikna olurken, münazara ve felsefi argümanlara alışmış, zihinleri ilk inananlar gibi saf olmayan, belirli bazı düşüncelerle şartlanmış ve Müslüman davetçilerle hiç alışık olmadıkları yöntemlerle tartışan toplumları davet etmek için on-

18 Ahmet Erkol, *İbn Rüşd'ün Kelm Eleştirisi*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 2007), 56.

19 Muhammed İmâre, *Müslimûne Süvvâr*, (Kahire: Darü-Şurûk, 1988), 73-74; *es-Selefiyye*, (Tunus: Daru'l-Ma'arif li't-Tibâ'e ve'n-Neşr, trz.), 9-10.

20 İlk İslam kelâmçıları Mutezile'nin söz konusu fikir akımlarıyla ilgili mücadelesi için Bkz. İmâre, *Teyyârâtü'l-Fikri'l-İslâmî*, (Kahire: Daru'ş-Şurûk, 1991), 65-69.

ların zihin yapısıyla örtüşen karmaşık metotlar kullanmak ve grift deliller sunmak gerekliydi.²¹ İşte karşı karşıya kalınan tüm bu zorunluluklar, aklı, kıyası ve tevil yöntemini kullanan; felsefe başta olmak üzere fethedilen topraklardaki kültürel mirası göz önünde bulunduran; muhalifleriyle onların silahlarıyla mücadele eden ilk Müslüman kelimcilerin ortaya çıkmasını sağlamıştı.²² Özellikle Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri sonucu, birçok felsefe eseri Arapçaya kazandırılmış²³ ve muhaliflerle onların kullandıkları metotla mücadele edilmeye başlanmıştı. Öte yandan itikâdî konularda aklın başrolü aldığı yeni bir ilim dalı olan kelâm ilmi, Mutezilî ulemanın çabasıyla doğmuştu.²⁴

Kelam ekollerinin oluşumuna ve bir birinden kalın çizgilerle ayrılmasına neden olan söz konusu tartışmalardan biri ve belki de en önemlisi Müteşâbih âyetlerle ilgili olan tartışmadır. Aslında bu nevi problemlere ilk muhatap olan ve gayri müslimlerin İslam'a yönelttikleri eleştirilere cevap vererek İslam'ı müdafaa etme gayesi güden Mutezilî alimler olmuştur. Gayri müslimlerle giriştikleri mücadele sonucunda Müslümanlar arasında işlenmemiş yeni kelâmî konuları onların içine taşımışlardır. Bu arada oluşan yeni durumun neticesi olarak Mutezile'nin aklı, nassa öncellemesi, aklı nas/hadis sîhhati- ni tespit eden bir araç olarak kabul etmesi hadis taraftarlarının ciddi tepkisine neden olmuştur. İlerleyen süreçte söz konusu ekoller arasında fikri mücadele, tarafların edindikleri siyasi destekle dayatma ve baskı haline dönüşmüştür. Nitekim Bağdat Mutezilesi, bulduğu siyasi destekle Halife Me'mûn ile başlayan, Mu'tasım (227/842) ve Vâsık (232/847) ile devam eden süreçte, itikâdî görüşlerini devlet eliyle muhaliflerine kabul ettirmeye çalışmıştır. Özellikle "Halku'l-Kur'ân" meselesi etrafında yaşanan tartışmalar, Selef metodunu takip eden başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere²⁵ Ehl-i Hadis alimlerinin

21 İmâre, *es-Selefiyye*, 10.

22 İmâre, *es-Selefiyye*, 11.

23 Muvaffaküddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım b. Ebî Usaybiâ el-Hazercî, *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*, thk. Nizâr Rıdâ, (Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, trz.), 1.258-260; Salahuddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût-Türki Mustafa, (Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 13: 130-131; Ayrıca bu dönemde kurulan Beytü'l-Hikme ile ilgili geniş bilgi için Bkz. "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytü'l-Hikme" *Dini Araştırmalar*, (16) 42: 57-77.

24 İmâre, *Teyyârât*, 67; Ayrıca kelâmın doğuşuyla ilgili geniş bilgi için Bkz. M. Akif Ceyhan, "Josef Van Ess'in Tahlilleri Işığında Kelâmın Doğuşu ve Metodu" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (13) 1: 215-233.

25 Zehebî, Ahmed b. Hanbel'in, bayılana kadar kırbaçlanarak işkence edildiğini aktarma -

işkence ve baskıya uğramasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum daha sonra “Mihne Hâdisesi” diye tarih kitaplarında yer almıştır.²⁶ Halife Mütevekkil’in (247/861) başa geçtiği dönemde söz konusu durum tam tersi bir hal almıştır. Nitekim Mütevekkil, ilk başta “Halku’l-Kur’ân” ve “Rü’yetullâh” meselelerinin tartışılmasını yasaklamış ve bu konuda aldığı kararları devletin farklı merkezlerine göndermişti.²⁷ Daha sonra Ehl-i Hadisi açıkça destekleyen Mütevekkil, önceki dönemde “Halku’l-Kur’ân” meselesi yüzünden hapse atılan alimleri tümünü serbest bırakmış,²⁸ Mihne Hâdisesi’nin mimarı baş kadı İbn Ebî Duad’ı (240/854) görevinden azletmiş, yerine Yahya b. Eksem’i (242/857) atamıştır.²⁹ Öte yandan Ehli Hadis ekolüne mensup alimleri başkent Samarra’ya davet edip onlara türlü ikramlarda bulunmuş ve onlardan, Mutezileyle mücadele etmelerini istemiştir.³⁰ Mütevekkil’in izlediği politika sonucu Mutezile gerilemeye, fikiysel ve siyasal etkinliğini kaybetmeye başladı. Mutezilenin hızlı kan kaybı Zeydî-Mutezilî Büveyhiler’in Abbâsî hilâfetini egemenlikleri altına alıncaya kadar devam etti.

3. EŞ’ARİLİĞİN ORTAYA ÇIKIŞI

Yeni yönetimin desteğiyle Mutezile’den rövanş alan Ehl-i Hadis’in literal nasçılığı, Ahmed b. Hanbel’den sonra daha da katılaştı. Ahmed b. Hanbel, nasları tevîl etmekten sakındığı gibi teşbihe düşmekten de kaçınırdı.³¹ Sonrasında ise onun taraftarı olduklarını söyleyenler, nasları zahirlerine göre

tadır. Zehebî, *Siyeru a’lami’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut-Muhammed Naim el-’Arkûsî, (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1982), 10: 292.

26 Geniş bilgi için Bkz. Zehebî, *Siyer*, 10:287-292, 11:52, 55, 70, 263.

27 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, thk. Şeyh Halil Me’mun, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 2002), 5.540; Zehebî, *Siyerü*, 12:31.

28 Zehebî, *Siyer*, 12:36.

29 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5:537; Zehebî, *Siyer*, 12:36.

30 Zehebî, *Siyer*, 12:34

31 Şehristânî; Ahmed b. Hanbel, Davûd b. Ali ve Seleften bir grup imamın, İmam Mâlik’in içinde bulunduğu kendilerinden önceki hadis taraftarlarının yolunu takip ettiklerini, Kitap ve Sünnet’te varit olanı tevile başvurmadan kabul ettiklerini, bununla birlikte Allah’ın hiçbir yaratılmışı benzemediğini ve akla gelebilecek tüm misallerden münezzehe olduğunu söylediklerini kaydetmektedir. Hatta adı geçen kişilerin teşbihçi fikirlere karşı sert tavır takındıklarını, “ellerimle yarattığım” ayetini okurken elini hareket ettiren ve ya “Müminin kalbi Rahman’ın iki parmağı arasındadır.” hadisini okuyan kişinin parmaklarıyla işaret etmesi durumunda bu kişilerin ellerinin kesilmesi ve parmaklarının sökülmesi gerektiğini söylediklerini nakletmektedir. Şehristânî, *el-Milel*, 122-123.

yorumlayıp Şehristânî'nin ifadesiyle halis teşbih hatasına düşmüşlerdi.³² Ahmed b. Hanbel, Kur'an'ın kadim olduğunu söylemekten çekinir ve sadece "Kur'an mahlûk değildir" derken, onun yolundan gittiğini iddia eden Hanbelîler, Kur'an'ın yazılı harflerinin ve okuma esnasında çıkan seslerin bile kadim olduğunu söylemeye başlamışlardı. Hatta söz konusu bu teşbihçi tutumlarını İmam Ahmed'in kendisine dayandırmışlardı. Nitekim Ahmed b. Cafer el-İstahrî, sened zincirini zikrederek Ahmed b. Hanbel'in itikâdı diye akdardığı risalesinde;³³ Allah'ın Arş'ın üzerinde bulunduğunu, Kürsî'nin O'nun iki ayağının yeri olduğunu, Kur'an'ı Allah'ın kelâmı kabul ettiği halde onun talaffuzunun mahluk olduğunu söyleyenin tekfir edilmesi gereken bir Cehmî olduğunu, Allah'ın Musa ile ağzıyla konuştuğunu ve Tevrat'ı kendi eliyle Musa'nun eline verdiğini ileri sürmüştür.³⁴ Öte yandan kendi döneminin Hanbelî fakihlerinin lideri sayılan Kadı Ebû Ya'lâ (458/1066), te'vili eleştirdiği *İbtâlû't-Te'vilât li Ahbâri's-Sıfât* adlı eserinde Yüce Allah'ı çok açık bir şekilde insana has fiziki vasıflarla nitelemiştir.³⁵

Ehl-i Hadis'in naslardaki aşırılığına benzer bir durum Mutezile'de de görülmeye başlamıştı. Onlar, nakli ve vahyi aslî kaynaklar kabul etmelerine rağmen nasçuların delillerinin çürüklüğü ve filozoflarla yaşadıkları mücadeleler sonucunda akıl tarafına daha fazla yönelmişlerdi. Bu durum Mutezile'yi, nakli, salt akla tabi kılmaya sürüklemişti. Öyle ki Mutezile'nin Basra ekolünün önderi Ebû Ali el-Cübbâî (303/916) ve oğlu Ebû Hâşim (321/933) "aklı şeriat" söylemini geliştirmişlerdi. Bu şeriat, aklın hükümleri, emirleri ve yasaklarından müteşekkildi. Onlar, vahiy edilmiş bir şeriat olmaksızın dahi insanlara peygamberler gönderilebileceğini savunuyorlardı. Yine onlara göre "vahiy edilen şeriat"ın görevi "akli şeriatı" destekleyip insanları ona davet etmektir. Nitekim Şehristânî, Cübbâî ve Ebû Hâşim hakkında şunları kaydetmektedir "Onlar 'akli şeriat' fikrini ortaya attılar. Nebevî şeriatı ise aklın eremediği ibadet vakitlerini ve hükümlerin miktarlarını belirlemesiyle sınırlı tuttular. Onlara göre akıl ve hikmet gereği, itaatkâra mükâfat günahkâra ise ceza vermek Hakîm olan Allah'a vaciptir. Cezanın

32 Şehristânî, *el-Müel*, 111-112.

33 Zehebî, bu risalenin Ahmed b. Hanbel'e isnadının doğru olmadığını kaydetmektedir. Zehebî, *Siyer*, 11:286, 302.

34 Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Henâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Üseymin, (Riyad: el-Emânetü'l-Amme, 1419), 1:60-62.

35 Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Ferrâ Ebû Ya'lâ, *İbtâlû't-te'vilât li ahbâri's-sıfât*, thk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Hamd, (Kuveyt: Daru İlâfî'd-Düveliyye, trz.), 2:476-494.

belli bir süre mi yoksa ebedi mi olacağı ise sem'/nas yoluyla bilinir.³⁶ Benzer ifadeleri Mutezilî alim Kadı Abdulcabbar da aktarmaktadır. O, Cübbâ'î'nin ilim ve ameli pekiştirmek ve insanları akılda var olanlara davet etmek için bir şeriata sahip olmaksızın peygamberlerin gönderilmesini caiz gördüğünü belirtmektedir.³⁷ Görüldüğü gibi Cübbâî ve oğlu, vahye dayalı bir şeriati olmayan; şeriati, salt aklî ibadet ve hükümlerden oluşan peygamberlerin gönderilmesini caiz görmüşlerdir. İmâre, söz konusu iddiaların, filozofları peygamberler derecesine yücelttiğini iddia ederek eleştirmektedir.³⁸

Yukarda bahsettiğimiz bir birine zıt iki düşüncenin olduğu bir ortamda Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (324/936) yeni fikirleriyle ortaya çıktı. Bazı kaynaklar onun bu değişimini gördüğü rüyalara bağlarken³⁹ diğer bazı kaynaklar ise hocasıyla yaptığı kimi tartışmalarda tatmin edici cevaplar alamamasına bağlamaktadır.⁴⁰ Doğrusu uzun yıllar Mutezileye bağlı kalmış akılcı birinin

36 Şehristânî, *el-Milel*, 97.

37 Ali Fehmi el-Huşeym, *el-Cübbâ'îyyan: Ebu Ali ve Ebu Haşim*, (Trablus: el-Câmi'atü'l-Lîbiyye, trz.), 272-273.

38 İmâre, *Teyyârât*, 167. Şu kadar var ki, Mutezile'nin bu düşüncesi tamamen farazidir. Yoksa Hz. Muhammed İslam şeriatiyla gönderilmiş ve Mutezile'nin de bu konuda herhangi olumsuz bir tavrı olmamıştır.

39 İbn Asâkir'in aktardığı rivayete göre Eş'arî, kelâm ilminde derinleşince derste hocasına sorular sormaya başlar. Ancak tatmin edici cevaplar alamaz. Bu durum onu rahatsız eder ve ne yapacağını bilemez. Bunun üzerine fikri problemlerine çözüm bulmak için bir gece Allah'a dua eder. Sonra rüyada Hz. Peygamber'i görür ve Hz. Peygamber kendisine "Sünnetime sarıl." der. Buna binaen Eş'arî, kelâmî meseleleri Kur'ân ve Sünnet'e arz eder. Bunlara uyanları kabul, uymayanları ise reddeder. Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibbetullah b. el-Asâkir ed-Dımaşkî, *Tebyînü kizbi'l-müfterî fimâ nüsibe ile'l-imâmî'l-Eş'arî*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2010), 43.

40 Kaynaklar Eş'arî'nin hocasıyla yaşadığı iki tartışmadan bahsetmektedir. Birincisi salah-aslah problemi ile ilgili tartışmadır. Bu tartışmaya göre Eş'arî hocası Cübbâ'î'ye, biri mümin ve itaakkar diğeri kafir, bir diğeri de küçük yaşta ölen üç kardeşin ahiretteki halini sorar. Cübbâî, itaatkar müminin cennetlik, kafirin cehennemlik ve küçüğün ise selamet ehlinden olduğunu söyler. Bunun üzerine Eş'arî: "Şayet küçük kardeş mutî mümin kardeşinin derecesine gitmek isterse ona müsaade edilir mi? diye sorar. Buna karşılık Cübbâî: "Hayır, çünkü küçüğe: 'Kardeşin bu dereceye taatıyla vardı. Senin ise böyle bir taatın yok.' denir" cevabını verir. Bunun üzerine Eş'arî: "Şayet küçük olan 'Kusur bende değil. Zira sen beni yaşatmadın ve ibadet etme imkanı vermedin.' derse buna ne cevap verilir." diye Cübbâ'î'ye yeni bir itiraz yöneltir. Cübbâî bu itiraza karşı "Allah, küçük kardeşe 'Şayet yaşasaydın isyan edeceğini ve azaba müstahak olacağını biliyordum; bu nedenle de senin maslahatın icabı bunu yaptım.' diyecektir." der. Son olarak Eş'arî: "Şayet kafir olan kardeş 'Ey rabbim! Onun durumunu bildiğin gibi benim durumumu da biliyordun. Neden onun gibi benim de maslahatımı gözetmedin?' derse buna ne cevap verilir?" diye bir itiraz yöneltir. Bu itiraz karşısında Cübbâî susar ve Eş'arî onu ilzam eder. Ebü'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî

gördüğü bazı rüyalarla fikir dünyasını yeni baştan inşa etmesi pek mantıklı görünmemektedir. Öte yandan hocasıyla yaşadığı bir iki tartışmanın böylesine ciddi bir değişimin nedeni olmasından daha çok sonucu olduğu kanaatindeyiz. Öyle görünüyor ki Eş'arî; az önce de değindiğimiz gibi başta hocası Ebû Ali el-Cübbâî ve oğlu Ebû Hâşim olmak üzere Mutezile'nin akılcılıktaki aşırılığına kendi iç dünyasında eleştiriler yönelmiş ve kurguladığı bir problemle hocasını alt edip Mutezile'den ayrılmaya karar vermiş olmalıdır.

260 yılında Basra'da doğan Eş'arî, 40 yaşına gelinceye kadar hocası ve üvey babası Mutezilî alim Ebû Ali el-Cübbâî'nin yanında Basra'da kaldı. O, Mutezile içinde önemli bir yere sahipti. Dönemin Basra Mutezile Ekolü liderinin en güzide öğrencisiydi. Hocası ilmi münazaralarda onun kadar yetenekli olmadığından bu tür toplantılarda Eş'arî ona vekâlet ediyordu.⁴¹ Mezhepteki konumuna rağmen Eş'arî, bir gün aniden Mutezile'den ayrıldığını ilan etti.⁴² Ayrılığını ilan etmeden önce bir müddet evine kapandıktan sonra Basra Camisi minberine çıkan Eş'arî, Mutezile'den ayrıldığını ve itikâdının yazmış olduğu elindeki kitaplardaki bilgiler olduğunu söyleyerek kitaplarını orada bulunanlara dağıttı.⁴³ Ahmed b. Hanbel'in itikâdı üzerine olduğunu ilan eden Eş'arî, bu yüzden Mihne olayında simgeleşen Ahmed b. Hanbel'in şehri ve onun tabileri olduklarını iddia eden Hanbelîlerin denetimindeki Bağdat'a

---

Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-âyân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Daru Sadır, trz.), 4:267-268. Tartışmayla ilgili ikinci rivayet ise Allah'ı isimlendirme problemiyle ilgilidir. Bu rivayete göre adamın biri Cübbâî'nin yanına gelir ve Allah'a Âkil isminin verilmesinin caiz olup olmadığını sorar. Cübbâî, akl kelimesinin men anlamına gelen ikal kelimesinden türetildiğini, bunun ise Allah hakkında muhal olduğunu, bu nedenle de böyle bir isimlendirmenin caiz olmadığı söyler. Olaya müdahil olan Eş'arî, bu temellendirmeye göre Allah'a Hakîm isminin de verilemeyeceğini, zira bu isim hayvanın çıkıp gitmesini engelleyen "hikmetü'l-lican" dan türetildiğini, bunun da men' anlamı içerdiğini söyler. Bu itiraza cevap veremeyen Cübbâî, Eş'arî'ye neden Hakîm ismini caiz gördüğü halde Âkil ismini caiz görmediğini sorar. Eş'arî, bu hususta kendisinin şer'i izne başvurduğunu; şer'in Hakîm ismini kullandığı halde Âkil ismini kullanmadığını söyler. Tâcüddin Ebû Nasr b. Ali b. Abdülvehhab b. Abdülkâfî es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tennâhi-Abdülfettah Muhammed el-Hulvî, (Kahire: Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabî, trz.), 3:357-358.

41 Subkî, *Tabakât*, 3:349.

42 Basra Camisi'nde minbere çıkan Eş'arî "Beni tanıyan tanır, tanımayan ise ben kendimi tanıyayım: Ben Falan'ın oğlu Filan'ım. Daha önce Kur'an'ın mahluk olduğuna, Allah'ın görülemeyeceğine, fiillerimi kendim meydana getirdiğime inanıyordum. Şimdi tüm bunlardan vazgeçtim, tövbe ettim. Artık Mutezile'yi çürütecek ve onların ayıplarını ortaya dökceğim." diyerek Mutezile'den ayrıldığını ilan etmiştir. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkûb İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, (Beyrut: Daru'l-Marife, trz.), 257.

43 İbn Asâkir, *Tebyîn*, 43.

gitti. Eş'arî, Bağdat'ta dillendireceği fikirlerinin tüm İslam dünyasında yayılacağını düşünmüş olmalıydı. Zira Bağdat, Abbasî hilâfetinin merkezi ve Sünnî İslam dünyasının başkentiydi. Tecsime varan katı nasçılık ile aşırı tenzihçi ve akılcı fikirler arasında vasat bir düşünce oluşturma gayretinde olan Eş'arî, bu faaliyetlerinde yalnız değildi. Nitekim o, İslam dünyasının siyasi ve ilmi kalbi sayılan Bağdat'ta tarih sahnesine çıkarken aynı dönemde ve benzer düşüncelerle merkezden uzak Maverâünnehir bölgesinde, hayatı boyunca dışına çıkmadığı Semerkant'ta Ebû Mansûr el-Mâturîdî (333/945) de fikirlerini yaymaya başladı. Bir biriyle hiç karşılaşmamış iki kişinin aynı zaman diliminde ve farklı mekanlarda itikat alanında paralel görüşleri benimsemeleri ilginçtir. Ebû Zehra bu durumu her iki mezhep imamının Mutezile'ye karşı tavrı almalarına ve onların görüşlerine reddiyeler yaparak ekollerini şekillendirmelerine bağlarken⁴⁴ Keskin ise bu yakınlığın nedeninin ikisinin de Küllâbî gelenekten etkilenmesine ve her iki mezhep kalamcılarının da ona referansta bulunmalarıyla açıklamaktadır. Neseî gibi Mâturîdî kalamcılardan buna dair bazı nakillerde bulunsa da konuya ihtiyatlı yaklaşan Keskin, Küllâbîliği esasen Eş'arîliğin öncüsü olarak kabul etmenin daha yerinde olacağını savunmaktadır.⁴⁵ Kelâmî ekollerin ayrışma noktası olan Allah'ın Kelâmı noktasında İbn Küllâb (240/854) ile aynı görüşleri paylaşan Eş'arî,⁴⁶ onun lafız ve harflerden oluşmadığını, Allah'ın zatında kaim bir kelâm olduğunu kabul etmektedir.⁴⁷ Haberi sıfatların teşbihten uzak durmak kaydıyla tevil edilmemesi hususunda da İbn Küllâb ile aynı düşünceyi paylaşmasına rağmen⁴⁸ sonraki Eş'arîler bu tutumdan vazgeçip bu tür sıfatları tevil etme yolunu benimsemişlerdir.⁴⁹

Doğrusu Küllâbîliğin devamı sayılabilecek bu ekolün Küllâbîlik değil de Eş'arîlik olarak tarihe geçmesi ve Küllâbîlik isminin tarihten silinmesi dikkat

44 Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâseti ve'l-skâidi ve târîhu'l-mezâhibi'l-fikhiyye*, (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, trz.), 167.

45 Mehmet Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci "el-Eş'arî Dönemi"*, (Ankara: Basılmamış Doktora Tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 49-50.

46 İbn Küllâb'ın Allah'ın Kelâmı ile ilgili görüşleri için Bkz. Eş'arî, *Makâlât*, 2:257-258.

47 Muhammed b. el-Hasan b. Fûrek, *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahim Sâyh, (Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, 2005), 60.

48 Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, (Beyrut: Daru İbn Zeydûn, trz.), 33-34;37-38.

49 İmâmü'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Muhammed Yusuf Musa- Ali Abdülmünim, (Mısır. Mektebetü's-Saâde, 1950), 155 vd.; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, thk. Muvaffak Fevzi el-Ceber, (Dimaşk: Daru'l-Hikme, 1994), 65-71.

çekicidir. Yine benzer iddialara sahip çağdaşı Mâturidî'nin kaynaklarda anılmaması, Küllâbîliğin isim değiştirerek sadece Eş'arîlik olarak devam etmesi ve Sünnî kelâmcılığın Eş'arîlikle özdeşleşmesinin arka planında etkili olan bazı nedenler olmalıdır. Kanaatimizce bu nedenleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1-) İmam Eş'arî kırk yaşına kadar Mutezile'ye mensup olmuş ve bu ekolün gelişimi ve savunusu için çok çaba sarf etmiştir. Öyle ki birçoğu Mutezilî döneminde yazdığı yetmiş yakın eseri bizzat kendisi zikretmektedir.⁵⁰ Hatta bu dönemde yazdığı bir eseri için, Mutezile içinde benzerinin telif edilmediğini ileri sürmektedir.⁵¹ Bunun yanında dönemin Mutezilî lideri olan hocası Ebû Ali el-Cübbâî'nin yerine birçok münazaraya da iştirak etmiştir. Ne var ki kırk yaşında Mutezileye baş kaldırmış ve aleyhinde çok ciddi eserler yazmıştır. Dönemin en önde gelen Mutezilî alimin üvey oğlu ve gözde talebesinin bu tutumu ilim dünyasında çok ses getirmiş olması muhtemeldir.

2-) Eş'arîlik, İmam Eş'arî döneminde en azılı mücadelesini Mutezile ile yapmıştır. Öyle ki Eş'arî'nin vefatı esnasında dahi Mutezile hakkında en ağır ifadeleri kullanmıştır.⁵² Eş'arî'nin bu tutumu, ondan sonraki mezhebin en önde gelen alimi Bakıllânî tarafından devam ettirilmiştir. O, *et-Temhîd* adlı eserinin merkezine Mutezile'yi yerleştirmiş ve onu amansız bir şekilde eleştirmiştir.⁵³ Ehl-i Hadis'ten farklı olarak ilim ehlinin dikkatini celbeden Mutezilî bir metodla Mutezile ile tartışmaları, "Mihne"ye maruz kalmış Ehl-i Sünnet içinde önemli bir popülerite kazandırmış olmalıdır. İmam Ahmed'in popüleritesi direnme yönünde iken Eş'arîlerinki onların silahıyla onları vurma şeklindedir.

3-) İmam Mâturidî, Semerkant'ta doğmuş, fikirlerini orada dillendirmiş ve orada da vefat etmiştir. Kaynaklar onun hac dahil Semerkant dışına çıktığına dair hiç bir bilgi vermemektedir. Hilâfet merkezinden uzak bir yerde oluşu nedeniyle Hanefî tabakat yazarlarından bile pek ilgi görmemiştir. Onunla ilgili bilgiler tabakat eserlerinde çok kısa bir şekilde zikredilmiştir.⁵⁴

50 İbn Asâkir, *Tebyîn*, 105-109.

51 İbn Asâkir, *Tebyîn*, 107.

52 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 24:153.

53 Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib el-Basrî el-Bâkıllânî, *Temhîdü'l-evâi'l ve telhisü'd-delâil*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar, (Beyrut: Müessesetü's-Sakâfe, 1987), 268-293.

54 Örneğin geç dönem Hanefî tabakat yazarlarından olmasına rağmen İbn Ebî'l-Vefâ, onun hakkında sadece bir kaç satırlık bilgi vermektedir. İbn Ebî'l-Vefâ, *el-Cevâhir*, 3:360.

Buna karşın İmam Eş'arî, Müslümanların siyasi, dini ve kültürel başkenti, Sünnî hilâfetin merkezi, fakihleri ve muhaddisleri çok olan, İslam dünyasının farklı bölgelerinden birçok kişinin ilim tahsil etmek için geldiği Bağdat'ta mezhebini tesis etmeye başlamıştır.⁵⁵ İbn Küllâb da her ne kadar Basra'da doğmuş, Halku'l-Kur'ân tartışmalarının yapıldığı dönemde yaşamış ve Mu'tezilî âlimlere karşı Kur'ân'ın kadim olduğunu söylemiş; Halife Me'mûn'un huzurunda Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve Abbâd b. Süleyman ile münazaralar yapmışsa da⁵⁶ Mihne olayında gördüğü eziyetler ve önemli bir muhaddis olması hasebiyle liderlik bayrağını Ahmed b. Hanbel almıştır. Öte yandan Ahmed b. Hanbel, kelâm ilmiyle iştiğal etmelerinden dolayı İbn Küllâb ve taraftarlarını şiddetle eleştirmiştir. Bu nedenle yakın arkadaşı olan ve takvalı biri olarak bilinen Hâris el-Muhâsibî'yi bile tecrit etmiştir.⁵⁷ Bu durum Küllâbîlerin yıldızının sönük kalmasına neden olmuştur. Oysaki gerek İmam Eş'arî döneminde gerekse sonrası dönemde Ahmed b. Hanbel gibi popüler bir hadis ehli görülmemektedir. Bu nedenle Eş'arî ve takipçileri, Hanbelîler tarafından tenkide maruz kalmış olsalar bile bu çok da etkili olmamış ve Eş'arîlik varlığını sürdürübilmiştir.

4-) İbn Küllâb'ın yazdığı bazı kelâmî eserleri bulunsa da günümüze kalan hiçbir eseri bulunmamaktadır. Ona ait görüşler ancak başka ekollere ait kitaplar arasından okunabilmektedir. Oysaki İbn Asâkir, Eş'arîye ait üç yüze yakın eser listelemektedir.⁵⁸ Bunların bir kısmı günümüze ulaşmış ve basılmıştır. Eş'arî, fikirlerinde İbn Küllâb'dan etkilenmiş olsa da ona ait eserlerin ilim ehli içinde revaç bulması, onun adına nispet edilen bir mezhebin inşasında önemli bir rol oynamıştır.

5-) Yukarda anlatılan nedenlerin tezahüründe etkili olan çok önemli bir unsur daha vardır ki bu da Eş'arî düşüncüyü benimsemiş otoriter alimlerin varlığıdır. Bunlar daha çok Şâfiî mezhebine mensup alimlerdir. Fıkıh usulündeki kalamcılar ekolünü temsil eden Şâfiî fıkıh mezhebinin gücünü de arkasına alan Eş'arîlik, Şâfiîliğin bulunduğu her coğrafyaya etkin bir şekil-

55 Mustafa Mağzâvî, *Devru'l-âmilî's-siyâsî fi intişâri'l-mezhebi'l-Eş'arî*, (Cezayir: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmî'atü'l-Cezâir, 2008), 11.

56 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Zehebî, *Siyer*, 11:174-176; Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Küllâb", *DİA*, 20:156.

57 Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam b. Teymiyye, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, thk. Amir el-Cezzar-Enver el-Baz, (Mısır: Daru'l-Vefa, 2005), 5:317; Subkî, *Tabakât*, 2:278-279; Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, 55.

58 İbn Asâkir, *Tebyîn*, 105-113.

de yayılmıştır.⁵⁹ Ebû Bekir el-Bâkılânî (403/1013), Ebû İshâk el-İsferayînî (418/1027), İbn Fûrek (406/1016), Abdülkahir el-Bağdâdî (429/1038), Ebû Bekir el-Beyhâkî (458/1066), Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî ((465/1073), Ebû İshâk eş-Şirâzî (476/1083), İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Ma'âlî el-Cüveynî (478/1085), Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazâlî (505/1112), Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî (548/1153), Fahreddin er-Râzî (606/1209), Seyfuddin el-Amidî (631/1233), Kadı Adududdin el-Îcî (756/1355) ve diğer birçok alim bu ekole mensuptur. Yazdıkları eserler, medreselerde verdikleri dersler ve yaptıkları münazaralar ile İslam dünyasının farklı coğrafyalarında İmam Eş'arî'nin görüşlerini pekiştirmiş, geliştirmiş ve yayılmasında etkili olmuşlardır. Kaldı ki firak yazarlarının en meşhurları, başta İmam Eş'arî olmak üzere bu mezhebe mensupturlar. Küllâbilik ve Mâturîdîlik ise böylesine güçlü bir gelenekten yoksun kalmıştır. Zaten İmam Mâturîdî'den sonra gelen Hanefî ulemasının onun ötesine geçtiğini söylemek güçtür. Eş'arîlik'te ise durum farklıdır. Kalaycı'nın da belirttiği gibi Eş'arîlik hep dinamik bir mezhep olmuştur. Mâturîdîlik'te İmam Mâturîdî tavan iken Eş'arîlik'te İmam Eş'arî taban mesabesinde dir.⁶⁰

6-) Yukarda anlatılan sebepler Eş'arîliğin yayılmasını ve şöhret kazanmasını etkilese de bu sınırlı bir çerçevede olmuştur. Bu durum hicri V. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Eş'arîlik asıl atılımını bu tarihten sonra gerçekleştirmiştir. Zira söz konusu dönemde devrin en güçlü devletleri olan Büyük Selçuklular ve Eyyûbilerin siyasi desteğini almıştır. Böylece Eş'arîlik, zikredilen sebeplerin yanında siyasi destekle İslam dünyasına hızla yayılmıştır. Öyle ki söz konusu dönemde ve sonraki dönemlerde Ehl-i Sünnet'in en güçlü ekolü vasfını almıştır.⁶¹

59 Erkol, Eş'arî'nin, oluşturduğu kelim sisteminin üzerinde İmam Şâfiî'nin ciddi etkisi olduğunu savunmakta ve bu iddiasını destekleyecek bazı argümanlar sunmaktadır. Onun anlattıklarına bakılırsa Şâfiî fakihlerin itikatta Eş'arîliği benimsemesi, Eş'arî'nin, İmam Şâfiî'nin esaslarına bağlı kalmasından kaynaklanmaktadır. Erkol, "Eş'arî Dönemi Arap Düşünce Biçimi ve Eş'arî Düşüncesinde Şâfiî'nin Etkisi" *Marife*, (3) 2: 174 vd.

60 Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eş'arîlik-Maturidilik İlişkisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 4.

61 Ebettteki Eş'arîliğin öne çıkmasının nedenleri yukarda zikredilenlerle sınırlı değildir. Nitekim Harman, Eş'arîliğin güçlenmesinde yukarda zikrettiğimiz sebepler dışında muhtemel bazı psiko-sosyal ve metodik etkenlerden de söz etmektedir. Bkz. Vezir Harman, "Osmanlı Dönemi Eş'arî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri", *Kelam Araştırmaları*, (13) 1: 168 vd.

4. EŞ'ARİLİK-MUTEZİLE ETKİLEŞİMİ

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Mutezile'den ayrıldıktan sonra ona karşı sert bir tavır takınmış, bu durum o vefat edene kadar devam etmişti. Nitekim vefatı esnasında bile Mutezile için en ağır ifadeleri kullanmıştı.⁶² Daha önce de ifade edildiği gibi Mutezile ile yaşanan en önemli ihtilaf konusu kelâmî ekollerin ayrışma noktası olan Kelâmullah meselesiydi. Bu konuda ne Eş'arî ne de takipçileri hiçbir zaman taviz vermedi. Fakat aynı duruş Mutezile ile ihtilaf konularının başında gelen haberi sıfatlar için gerçekleşmedi.

İmam Eş'arî Kur'an'da Allah'ın kendine nispet ettiği vech, ayn ve yedeyn gibi lafızlarla keyfiyet belirtmeksizin Allah'ı niteliyordu. Zira Allah Kur'an'da kendini bu şekilde anıyordu. Bu nedenle o, Allah'ı teşbihten tenzih etmekle birlikte tevili reddediyordu. Delil olmaksızın Kur'an ayetlerinin mecaza yorumlamayacağını söylüyordu. Ona göre Mutezile, ayetleri kendi görüşüne uygun tevil ediyordu. Bu konuda Allah'ın kesin bir delil indirmediğini, onların da ne Hz. Peygamber'den ne de Selef'ten bir nakilde bulunmadığını söyleyerek onları eleştiriyordu.⁶³ Yine o, "Rahman Arş'a istiva etti"⁶⁴ ayetini aynı şekilde değerlendiriyor, keyfiyeti bilinmese de "istiva"nın hakiki anlamda kullanıldığını savunuyor ve Mutezile'nin ayetle ilgili yaptığı tevili şiddetle reddediyordu.⁶⁵ Fakat bu durum çok uzun sürmedi. Talebesi Ebü'l-Hasan el-Bâhilî'den (370/980) Eş'arî mezhebini alan⁶⁶ ve daha sonra "*Mücerredü'l-Makâlât*" eseriyle mezhebi sistematik bir hale getiren İbn Fûrek (406/1015), haberi sıfatlar konusunda farklı bir tutum sergilemeye başladı. Hatta bu bağlamda "*Te'vîlü'l-Ahbâri'l-Müteşâbih/Müşkilü'l-Hadîs*" adıyla müstakil bir eser kaleme aldı.⁶⁷ Bu yeni durum, Selefi/Hanbelî çizgiden tamamen uzaklaşmanın önemli bir adımıydı. Nitekim Selçuklular döneminde yaşanan Eş'arî-Hanbelî çatışmalarının temel etkeni bu kitap olacaktır. İbn Fûrek'ten çeyrek asır sonra vefat eden ve katı Eş'arîliğiyle bilinen Abdülkâhîr el-Bağdâdî (429/1037) de *Usûlü'd-Dîn* adlı eserinde Mutezile gibi teville başvurdu. Örneğin "vech"i Allah'ın zatı, "ayn"ı O'nun varlıkları görmesi ve "yedeyn"i

62 Zehebî, *Târîh*, 24:153.

63 Eş'arî, *el-İbâne*, 7, 37-41.

64 Tâhâ, 20/5.

65 Eş'arî, *el-İbâne*, 33-37.

66 Subkî, *Tabakât*, 3:368.

67 İbn Fûrek, *Te'vîlü'l-ahbâri'l-müteşâbih/Müşkilü'l-hadîs*, thk. Daniel Gimaret, (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Frensî lî'd-Dirâsâti'l-Arabiyyeti bi Dımaşk, 2003).

ise O'nun kudreti olarak yorumladı.⁶⁸ Aynı şekilde "Rahman Arş'a istiva etti" ayetindeki "Arş" ifadesinden kastedilenin bir cisim değil mülk olduğu söylendi. Bu arada Mutezile'nin tevilini aktarıp eleştiriyor fakat kendi tevilinin daha isabetli olduğunu iddia ediyordu.⁶⁹

Burada bazı sorulara cevap verilmesinin önemli olduğu kanaatindeyiz. Eş'arilik'teki bu değişimin nedeni neydi? Mezhebin kurucusu Eş'arî, Selef'e daha yakın durup tevilden kaçınırken ilerleyen süreçte takipçileri nasıl oldu da Mutezilî metoda yaklaştı ve tevilî bir zaruret olarak gördü? Bilindiği gibi Halku'l-Kur'an meselesi etrafında cereyan eden Mihne olayında tüm baskı ve eziyetlere rağmen Ahmed b. Hanbel'in tavizsiz duruşu ve bu sayede Mütevekkil ile birlikte onun önderliğinde Ehl-i Hadis'in Mutezile'ye galebe çalması onu karizmatik bir lidere dönüştürmüştü. O artık bir kahramandı. Muhtemelen Eş'arî de onun bu karizmatik liderliğinden etkilenmişti. Nitekim o, bu durumunu *İbâne* adlı eserinde açıkça ifade etmektedir. Eş'arî, burada itikâdının Allah'ın kitabına, peygamberinin sünnetine, Sahabe, Ta'biin ve Ehl-i Hadis'in rivayet ettiklerine bağlılık olduğunu dile getirdikten sonra "Biz Ahmed b. Hanbel'in (Allah yüzünü ağartsın) dediklerini der, ona muhalif olanlardan da uzak dururuz." diyerek ona olan hayranlığını dile getirmektedir.⁷⁰ O, Selef düşüncesini temellendirmede kelâmî metodu kullandığı için her ne kadar Hanbelîler tarafından kabul görmese de nasların tevilî hususunda Ahmed b. Hanbel'den farklı davranmamış ve bu konuda teşbihe kaçmadan nasların zahirleriyle yetinmiştir. Öte yandan Mihne'den sonra Ehl-i Sünnet'in bayrağını elinde tutan Ahmed b. Hanbel olduğu için Sünnilîğe intisab eden bir kişi ona da intisab etmiş olacaktı. Mutezile'den ayrıldığı ilan eden Eş'arî'nin demir atacağı yer doğal olarak Ahmed b. Hanbel'in fikir limanı olacaktı. Kırk yaşına kadar Mutezilî olduğu halde ondan ayrılan Eş'arî'nin, bu yeni mezhebine sıkı sıkıya bağlanması da kaçınılmazdı. Ne var ki ciddi fikir mücadelelerinin yaşandığı İslam dünyasında her ne kadar Mutezile belli bir dönem siyasi gücün baskısıyla sindirile de onların düşüncelerine karşı koymak teslimiyetçi bir tavır takınan

68 Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, nşr. Darülfünun İlahiyat Fakültesi, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 110-111.

69 Bağdâdî, *Usûlü'd-dîn*, 112-113; Ayrıca Bağdâdî'nin konuyla ilgili görüşlerinin değerlendirmesi için Bkz. Harman, *Ebû Mansûr Abdulkâhîr el-Bağdâdî'nin Bilgi Teorisi*, (Van: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 105.

70 Eş'arî, *el-İbâne*, 9.

Ahmed b. Hanbel'in çizgisini takip etmekle mümkün görünmemekteydi. Hatta Eş'arî'nin kendisi bile *İbâne'*den sonra kaleme aldığı anlaşılan *Luma'* adlı eserinde aklî istidlale karşı çıkanları eleştirmekte ve *İbâne'* de ortaya koyduğu Selefi duruşu gösteren "yed, vecih, istiva" gibi haberi sıfatlara değinmemektedir.⁷¹

Eş'arî'nin vefatından kısa bir süre sonra Büveyhiler, Abbâsî hilâfetini etkisi altına almıştı. Kelâmî tartışmaların rahatça yapılabildiği bu ortamda Hanbelîlerin, Mutezile ve Eş'arîler üzerindeki hegemonyası zayıflamıştı. Muhtemelen rahat bir hareket alanı bulan Mutezile, Eş'arîlerle yaptığı münazaralar sonucunda onları etkilemişti.⁷²

Büveyhiler'in en etkili veziri olan ve ilim erbabına verdiği destekle ön plana çıkan Mutezilî Sâhib b. Abbâd'ın Eş'arî ulemayla bazı ilmi münazaralarda bulunduğu,⁷³ aynı dönemde yaşayan Bâkılânî, İbn Fûrek ve Ebû

71 Bkz. Eş'arî, *Kitâbü'l-Lüma' fi'r-reddi ala ehli'z-zeygi ve'l-bida'*, thk. Hamûde Garâbe, (Mısır: Matbaatü Mısır, 1955), (muhakkikin mukaddimesi), s. 5-7.

72 Subkî'nin aktardığı bu münazaralardan birini burada zikretmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Buna göre münazara yapmak için Kadı Abdülcabbar ve Ebû İshâk el-İsferâyîni bir araya gelir. Kadı Abdülcabbar daha münazara için otururken "Fahşâ/çirkin davranışlardan münezze olan Allah'ı tesbih ederim." der. Buna karşılık Ebû İshâk "Mülkünde dileğinin dışında hiçbir şey gerçekleşmeyen Allah'ı tenzih ederim." sözleriyle cevap verir. Bunun üzerine Kadı Abdülcabbar "Rabbimiz hiç kendisine isyan edilmesini diler mi?" diyerek Ebû İshâk'ı haksız duruma düşürmek için soru yöneltince o, "Rabbimize cebren (müdahale olanağı olmadan) mi isyan ediliyor?" sorusuyla kendini savunur. Abdülcabbar'ın "Rabbim hidayeti benden alıyorsa ve beni helak etmeye hükmederse iyiyi mi yapmış olur yoksa kötüyü mü?" sorusuna Ebû İshâk "Eğer senin olanı senden alıyorsa kötülük yapar; ama kendisine ait olanda tasarrufta bulunuyorsa dilediğine rahmetiyle muamele eder," diye cevap verir. Subkî, Abdülcabbar'ın Ebû İshâk'ın bu itirazına cevap veremediğini ve bu konudaki tartışmanın sona erdiğini iddia etmektedir. Subkî, *Tabakât*, 4:262. Bu tartışmada dikkat çeken şey farklı mezheplere mensup olsalar da aslında her iki düşünürün Allah'ı eksikliklerden tenzih etmeye çalışmalarıdır. Mutezilî Kadı Abdülcabbar, Allah'ı adaletsizlikten tenzih etmek isterken bu durum Ebû İshâk'ta, O'nun üzerinde sınırlayıcı hiçbir güç bulunmayacağı şeklinde tezahür etmiştir.

73 Bâkılânî'nin aktardığı bu tartışmalardan birinde Sâhib b. Abbâd, İbn Fûrek ile birlikte bir meyve bahçesinde buldukları bir esnada İbn Abbâd, dalından bir ayva koparıp "Bunu ben koparmadım mı?" der. İbn Fûrek, onun bu sorusuna "Eğer ayvayı dalından ayırma fiilini kendin yarattığını düşünüyorsan, onu dalına tekrar yapıştırma fiilini de yaratabilmelisin." itirazıyla cevap verir. Bu arada bu kısa tartışmanın samimi bir havada cereyan etmesi de ayrıca dikkat çekicidir. Bkz. Bâkılânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu y'tikâduhu ve lâ yecüzü'l-cehlu bihi*, thk. Muhammed Zâhid el-Keveserî, (Beyrut: Daru't-Tevfik, 2000), 142. Cüveynî ise Ebû İshâk el-İsferâyîni'nin, Mutezile'nin en önde gelenlerinden biri diye tanıttığı İbn Abbâd ile yaptığı felsefi bir tartışmaya yer verir. Bu tartışma dekâiku'l-keâm diye tabir edilen cevher konusu etrafında gelişmiştir. Bkz. Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*,

İshak el-İsferâyînî'nin başta geldiği Eş'arî alimlerle iyi ilişkilerinin olduğu; ilimdeki yetkinliklerinden ötürü onları takdir ettiği bizzat Eş'arî tarihçi İbn Asâkir tarafından nakledilmektedir.⁷⁴ Aslında bu dönemde Eş'arîlerin Mutezile'den etkilendiklerinin en önemli kanıtı yukarda bahsi geçen İbn Fûrek'in "*Te'vîlü'l-Ahbâri'l-Müteşâbih/Müşkilü'l-Hadîs*" adlı eseridir. Zira o, bu eserin kaynakları arasında Mutezilî alim Muhammed b. Şucâ' es-Selcî'yi saymakta,⁷⁵ eserinde mükerrer defa onun görüşlerine yer vermektedir.⁷⁶

Bu dönemde farklı ekollere mensup alimlerin camilerde oluşturdukları ders halkalarıyla mezheplerine katkı sağladıkları görülmektedir. Zehebî, Bâkılânî'nin Mansur Camisi'nde geniş bir kitleye Eş'arî kelâmı dersi verdiğini,⁷⁷ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin (436/1044) ise İ'tizâl mezhebini okuttuğunu ve büyük bir ders halkasının bulunduğunu kaydetmektedir.⁷⁸ Subkî ise Nisâbûr ulemasının tümünün Sünnî itikat esaslarını Ebû İshak el-İsferâyînî'den okuduklarını söylemektedir.⁷⁹ Büyük üne sahip bu alimin Bağdat'taki ders halkasına yedi yüz fakihin iştirak ettiğini aktarılmaktadır.⁸⁰

Eş'arîlik ve Mutezile arasındaki etkileşimin oluşturduğu ilmi açıdan mümbit ortamın bir sonucu olarak kelâm ilmine dair birçok eser kaleme alınmıştır. Burada şunu belirtmek gerekir ki en çok telifi Eş'arî alimler yapmıştır.⁸¹ Eş'arîler kadar olmasa da Mutezilî alimler de birçok eser sunmuştur. Mutezile'nin gümüş çağını yaşadığı bu dönemde öne çıkan alim

thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, (İskenderiye: Menşeu'l-Meârif, 1966), 236-237.

74 Subkî, *Tabakât*, 4:257.

75 İbn Fûrek, *Te'vîl*, 7.

76 es-Selcî'ye atıfta bulunduğu yerler için Bkz. İbn Fûrek, *Te'vîl*, 34, 35, 51, 52, 80, 82, 104, 108, 122, 126, 159.

77 Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve, (Beirut: Daru Sadır, 1999), 1:355.

78 Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd, Beirut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 2:273.

79 Subkî, *Tabakât*, 4:257.

80 Zehebî, *Düvel*, 1:357.

81 Nitekim Ebû Muzaffer, Yüce Allah'ın bu asrımızda her bölgede dine yardım eden Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşlerini güçlendiren birçok önderi bahsettiğini; bunlardan Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin dalalet ehline reddiyeler içeren elli bin sayfaya yakın tasnifinin olduğunu, İbn Fûrek'in ilhad ehline karşı dini destekleyen yüz yirmiden fazla eserinin bulunduğunu, Ebû Hâmid el-İsferâyînî'nin (406/1016) ise itikat esaslarına dair eşsiz birçok eserinin olduğunu kaydetmektedir. Ebû'l-Muzaffer İmâdüddin Şehfûr el-İsferâyînî, *et-Tabîr fi'd-dîn ve temyîzu firaki'n-nâciyeti 'ani'l-firaki'l-hâlikin*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, (Beirut: Âlemü'l-Kütüb, 1983), 193. Zehebî ise İsferâyînî'yi Irak'ın alimi diye tanıtmakta, sadece *et-Ta'likatu'l-kübrâ* adlı eserinin elli cildi bulduğunu ifade etmektedir. Zehebî, *Düvel*, 1:357.

şüphesiz Kadı Abdulcabbar'dır. O, Mutezili düşünceyi süzgeçten geçirmiş, mezhebin önemli kaynaklarından sayılan *el-Muğnî*'yi kaleme almış ve yazdığı *Usûlu'l-Hamse* adlı eseriyle sistematik olarak Mutezilenin kurucusu sayılan Ebu'l-Hüzeyl el-'Allaf'ın bu eserine önemli bir şerh de yazmıştır. İbn Hallikân'ın döneminin imamı diye kendisinden söz ettiği Ebu'l-Hüseyin el-Basrî'nin usulüfıkha dair eşsiz eserlerinin yanı sıra *Usulu'l-Hamse*'ye yazdığı bir şerhinin de içinde bulunduğu usûlüddine dair birçok eserin olduğunu ve insanların onun bu eserlerinden istifade ettiğini kaydetmektedir.⁸² Söz konusu bu iki Mutezilî alim, Eş'arilerin nezdinde önemli bir itibara sahiptirler. Zira Hanefî fakihlerin dışındaki ulemanın mensup olduğu mütekellimin usulüfıkını oluşturan dört ana kitabın ikisi olan *el-'Umed*'i Kadı Abdulcabbar, *el-Mu'temed*'i ise Ebu'l-Hüseyin el-Basrî yazmıştır. Diğer ikisini ise Eş'arî/Şafii alimlere ait Cüveynî'nin *el-Burhân*'ı ve Gazâlî'nin *el-Mustasfâ*'sı oluşturmaktadır.⁸³ Sonraki dönemlerde yapılan usul çalışmaları bu dört kitabı esas almıştır.⁸⁴ Bu durum, Eş'arî ve Mutezilî kalamcılar arasındaki münasebetleri göstermesi açısından son derece önemlidir.

Büyük Selçuklular dönemine gelindiğinde ise Eş'arilik'te aklın fonksiyonu ve tevil ile ilgi olumlu tavrı zirveye ulaşmıştır. Bu dönemin en etkili Eş'arî şahsiyeti Gazâlî, Ahmed b. Hanbel'in dahi tevile başvurduğunu iddia etmiştir. Akıl yürütmede derinliğe sahip olmadığından ötürü sınırlı sayıda hadisi tevil ettiğini, şayet akli melekelerini daha iyi kullansaydı daha fazla sayıda nassı tevil edeceğini, ileri sürmüştür.⁸⁵

82 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 4:271.

83 Geniş bilgi için Bkz. Ahmet Akgündüz, "el-Mu'temed", *DİA*, (İstanbul TDV Yayınları, 2006), 31:387.

84 Hatta İsnævî, Fahretti Râzî'nin, eserinde Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ve Gazâlî'nin kitapları dışına çıkmadığını, bu iki kitabı ezberlediğini ileri sürmektedir. İsnævî, *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâcî'l-usûl*, (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1343), 1: 4.

85 Gazâlî, kendilerine güvendiği bazı Bağdatlı Hanbelî imamlarının, Ahmed b. Hanbel'in sadece üç hadisi tevil ettiğini söylediklerini aktarmaktadır. Bunlar "Haceru'l-Esved, Allah'ın yeryüzündeki sağ elidir", "Müminin kalbi, Rahman'ın parmaklarından iki parmağı arasındadır" ve "Ben Rahman'ın nefesini Yemen tarafından hissediyorum" hadisleridir. İmam Ahmed, birinci hadise şu yorumu yapmıştır: Birinin sağ elini öpmek ona yakın olmaya çalışmak için gerçekleştirilir. Haceru'l-Esved de Allah'a yakınlaşma duygusuyla öpülür. O, zati ve sıfatlarıyla değil, arzı durumlarından biriyle sağ ele benzemektedir. Yine o, ikinci hadiste geçen iki parmaktan kastedilenin meleşin ilhamı ve şeytanın vesvesesi olduğunu, bu zikredilenlerle kalbin halden hale girdiğini söylemektedir. Gazâlî, Ahmed b. Hanbel'in daha da düşünmesi durumunda fevkiyyet cihetini ve tevil etmediği diğer şeyleri de tevil edeceğini iddia etmektedir. Gazâlî, *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*, Mecmû'atü resâilil'imâm el-Gazâlî içinde, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 3.83-84.

SONUÇ

Hız. Peygamber döneminde ve vefatından sonraki siyasi istikrarın güçlü olduğu dönemde sahabe neslinin kelâmî konuları tartıştıklarına ve Kur'ân'ın müteşâbih âyetlerini yorumladıklarına dair bir veri tespit edilememiştir. Fakat Hız. Osman'ın katledilme hadisesi, sonraki birçok olay ve tartışmanın zincirleme reaksiyonuna sebebiyet vermiştir. Siyasi saiklerle gerçekleşen olaylar, itikâdî tartışmaların yaşanması ve kelâmî ekollerin doğmasıyla sonuçlanmıştır. Tespit edildiği kadarıyla ilk itikâdî ayrılık, Tahkim olayına iştirak eden herkesi tekfir ederek ana bünyeden ayrılan Haricilerle meydana gelmiştir. Bu arada siyasi olayların etkisiyle gelişen kelâmî düşüncelerin yanında, Müslüman olmayan toplumlarla gerçekleşen kültürel etkileşimler sonucunda vukû bulan itikâdî ayrılıklarla var olmuştur. Müslümanların fethettiği topraklara yerleşmesi ve oradaki İslam dışı dini veya felsefi gruplarla etkileşimi sonucunda itikâdî konularda aklın başrolü aldığı yeni bir ilim dalı olan kelâm ilmi, Mutezilî ulemanın çabasıyla doğmuştur. Bu arada oluşan yeni durumun neticesi olarak Mutezile'nin aklı, nassa öncelmesi; aklı, nas/hadisın sıhhatini tespit eden bir araç olarak kabul etmesi hadis taraftarlarının ciddi tepkisine neden olmuştur. İlerleyen süreçte söz konusu ekoller arasında fikri mücadele, tarafların edindikleri siyasi destekle dayatma ve baskı haline dönüşmüştür. Nitekim Mutezile, bulduğu siyasi destekle tarihte "Mihne" diye bilinen elim hadisenin gerçekleşmesine neden olmuştur. Bir süre sonra değişen yönetimin desteğiyle Mutezile'den rövanşı alan Ehl-i Hadis, Mihne'nin etkisiyle literal okuyuculukta daha da katılmıştır. Öte yandan Ehl-i Hadis'in naslardaki aşırılığına benzer bir durum Mutezile'de de görülmeye başlamıştı. Nasçılardan delillerinin çürüklüğü ve felsefecilerle yaşanan mücadeleler sonucunda akıl tarafına daha fazla yönelen Mutezile "aklî şeriat" söylemini geliştirmişti. Yukarıda bahsettiğimiz bir birine zıt iki düşüncenin olduğu bir ortamda Mutezile'den ayrıldığı ilan eden Ebu'l-Hasan el-Eş'arî yeni ve vasat fikirleriyle ortaya çıktı. Fakat Büyük Selçuklular'dan önce hüküm süren Büveyhiler döneminde Eş'ariler, Mutezilî alimlerle olan etkileşimleri sonucunda onlara ait tevil metodunu büyük ölçüde benimsediler. Büyük Selçuklular dönemine gelindiğinde ise Eş'arilik'te aklın fonksiyonu ve tevil ile ilgili olumlu tavrı zirveye ulaştı. Bu da Ehl-i Sünnet'i temsil bağlamında kaçınılmaz olarak onları nasçı Hanbelîlerle karşı karşıya getirecek ve Büyük Selçuklular'ın taraf olduğu birçok çatışmaya neden olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, Ahmet. "el-Mu'temed". *DİA*, 31:381, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. Thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir. *Usûlü'd-dîn*. Nşr. Darülfünun İlahiyat Fakültesi, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Bâkılânî, Ebû Bekir b. Tayyib el-Basrî. *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzü'l-cehlu bihi*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Beyrut: Daru't-Tevfik, 2000.
- Bâkılânî, Ebû Bekir b. Tayyib el-Basrî. *Temhîdü'l-evâil ve telhisü'd-delâil*. Thk. İmadüddin Ahmed Haydar, Beyrut: Müessesetü's-Sakâfe, 1987.
- Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *Târîhü't-Türk fi'l-Asye'l-vustâ*. Çev. Ahmed Said Süleyman, Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, 1996.
- Braun, Edward. *Târîhü'l-edeb fi İrân mine'l-Firdevsî ile's-Sâdî*. Çev. İbrahim Emin eş-Şevâribî, Mısır: Mektebetü's-Sakafetü'd-Diniyye, trz.
- Ceyhan, M. Akif. "Josef Van Ess'in Tahlilleri Işığında Kelâmın Doğuşu ve Metodu" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13/1: 215-233.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî. *el-İrşâd ilâ kavâti'i'l-edilleti fi usûli'l-i'tikâd*. Thk. Muhammed Yusuf Musa- Ali Abdülmünim, Mısır: Mektebetü's-Saâde, 1950.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî. *eş-Şâmil fi usûli'd-dîn*. Thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, İskenderiye: Menşeu'l-Meârif, 1966.
- Ebû Ya'lâ, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed b. el-Ferrâ. *İbtâlî't-te'vîlât li ahbâri's-sifât*. Thk. Ebû Abdillâh muhammed b. Hamd. 2 Cilt. Kuveyt: Daru İlâfî'd-Düveliyye, trz.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâseti ve'l-akâidi ve târihu'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*. Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, trz.
- Erdem, Gazi, "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi Beytül-Hikme" *Dini Araştırmalar*, 16/42: 57-77.
- Erkol, Ahmet. *İbn Rüşd'ün Kelm Eleştirisi*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2007.
- Erkol, Ahmet. "Eşarî Dönemi Arap Düşünce Biçimi ve Eşarî Düşüncesinde Şâfiî'nin Etkisi" *Marife*, 3/2: 165-184.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. Beyrut: Daru İbn Zeydûn, trz.

- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl. *Kitâbü'l-Lüma' fi'r-reddi ala ehli'z-zeygi ve'l-bida'*. Thk. Hamûde Garâbe, Mısır: Matbaatü Mısır, 1955.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâîl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfü'l-musallîn*. Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*. Thk. Muvaffak Fevzi el-Ceber, Dımaşk: Daru'l-Hikme, 1994.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Faysalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeka*. (Mecmû'atü Resâilü'l-İmâm el-Gazâlî içinde), Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011.
- Harman, Veizr. *Ebu Mansûr Abdulkâhir el-Bağdadî'nin Bilgi Teorisi*, Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Harman, Veizr. "Osmanlı Dönemi Eşarî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri". *Kelam Araştırmaları*, 13/1: 167-189.
- Huşeym, Ali Fehmi. *el-Cübbâtiyyan: Ebû Ali ve Ebû Haşim*. Trablus: el-Câmi'atü'l-Lîbiyye, trz.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibbetullah ed-Dımaşkî. *Tebyînü kizbi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-İmâmi'l-Eş'arî*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2010.
- İbn Ebî Usaybiâ, Muvaffaküddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım el-Hazercî. *'Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*. Thk. Nizâr Rıdâ, Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, trz.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ebî Ya'lâ el-Ferrâ el-Bağdâdî. *Tabakâti'l-Henâbile*. Thk. Abdurrahman b. Süleyman el-Üseymin. 3 Cilt. Riyad: el-Emânetü'l-Amme, 1419.
- İbn Ebî'l-Vefâ, Ebû Muhammed b. Adulkadir b. Muhammed el-Karşî el-Hanefî. *el-Cevâhirü'l-mudîe fi tabakâti'l-Hanefiyye*. Thk. Abdülfettah Muhammed el-Huluv, Cîze: Daru Hecer, 1993.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-İsfehânî. *Te'vîlü'l-ahbâri'l-Müteşâbih/Müşkilü'l-hadîs*. Thk. Daniel Gimaret, Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Frensî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyyeti bi Dımaşk, 2003.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan el-İsfehânî. *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Thk. Ahmed Abdurrahim Sâyah, Kahire: Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, 2005.

- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-âyân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. Thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, trz.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim el-Mervezî. *Kitâbü'l-Meârif*. Thk. Servet Ukkâşe, Kahire: Daru'l-Meârif, trz.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Yâkûb İshak el-Verrâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Daru'l-Marife, trz.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 2001.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdulhalim b. Abdusselam. *Mecmû'atü'l-fetâvâ*. Thk. Amir el-Cezzar-Enver el-Baz. 37 Cilt. Mısır: Daru'l-Vefa, 2005.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebu'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdolvâhid eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târih*, Thk. Şeyh Halil Me'mun. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2002.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya b. el-Murtazâ. *Bâbu zikri'l-Mu'tezile min kitâb el-Münye ve'l-emel*. Thk. Toma Arnold, Haydarabad: y.y., 1316.
- İmâre, Muhammed. *Müslimûne süvvâr*. Kahire: Darüş-Şurûk, 1988.
- İmâre, Muhammed. *es-Selefiyye*. Tunus: Daru'l-Ma'arif li't-Tibâ'e ve'n-Neşr, trz.
- İmâre, Muhammed. *Teyârâtü'l-fikri'l-İslâmî*. Kahire: Dârü's-Şurûk, 2008.
- İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddin Şehfûr. *et-Tabsîr fi'd-dîn ve temyîzu firaki'n-nâciyeti 'ani'l-firaki'l-hâlikin*. Thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- İsnevî, Cemalüddin Abdurrahim b. Hasan eş-Şâfiî. *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâci'l-usûl*. 4 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1343.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Keskin, Mehmet. *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci "el-Eş'arî Dönemi"*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.
- Kutlu, Sönmez. "Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslam Düşüncesine Katkıları". *GÜÇİFD*, 1/1: 168-210.
- Mağzâvî, Mustafa, *Devru'l-amili's-siyâsî fi intişârî'l-mezhebi'l-Eş'arî*, Cezayir: Câmi'atü'l-Cezâir, 2008.

- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkandî. *Kitâbü't-Tevhid*. Thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Beyrut: Daru Sadır, 2010.
- Neşşâr, Ali Sâmî, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*. 2 Cilt. Kahire: Daru'l-Meârif, trz.
- Nizamülmülk et-Tûsî. *Siyâsetnâme*. Çev. Yusuf Bekkâr, Amman: Mektebetü'l-Üsretî'l-Ürdüniyye, 2012
- Râvendî, Ebû Bekir Necmüddin Muhammed b. Ali b. Süleyman. *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr fi târihi'd-devleti's-Selcûkiyye*. Çev. İbrahim Emin eş-Şevâribî-Abdünnaim Muhammed Hasaneyn-Fuad Abdülmu'ti es-Seyyâd, Kahire: el-Meclisü'l-A'la li's-Sakâfe, 2005.
- Safedî, Salahuddin Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnâvût-Türki Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Subkî, Tâcüddin Ebû Nasr b. Ali b. Abdülvehhab b. Abdülkâfi. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. Thk. Mahmud Muhammed et-Tennâhî-Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kahire: Daru İhyai'l-Kütübî'l-Arabî, trz.
- Süt, Abdunnasır. *İslam Düşüncesinde İlk Muhâlifler Ma'bed el-Cühenî ve Gaylân ed-Dımaşkî*. Ankara: Fecir Yayınları, 2014.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal*. Thk. Kısra b. Salih Ali, Beyrut: Müessesetü'Ririsâle, 2011.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Tarihu't-Taberî*. 6 Cilt. Lübnan: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Küllâb". *DİA*, 20:156-157, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Düvelü'l-İslâm*. Thk. Hasan İsmail Merve. 2 Cilt. Beyrut: Daru Sadır, 1999.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-İber fi haberi men gaber*. Thk. Ebû Hâcer Muhammed Saîd. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lami'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Naim el-Arkûsî. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1982.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târihu'l-İslâm*. Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabî'l-Arabî, 1990.